

MILOSLAV PETRUSEK

K METODOLOGII VÝZKUMU MALÝCH SOCIÁLNÍCH SKUPIN

(Poznámky o krizi buržoazní mikrosociologie)

Sociologické studium malých skupin bylo v určitém období vývoje nemarxistické sociologie rozšířeno do té míry, že je bylo možno pokládat za téměř převládající badatelskou orientaci. Prominentní badatel v této oblasti — Jiří Nehněvajs a v roce 1955 konstatoval: „Zeptejte se dnes některého badatele ve společenských vědách, čím se zabývá ve svém oboru, a obdržíte daleko nejčastěji tuto odpověď: Zabývám se malými skupinami.“¹⁾

Prudce vzestupná křivka vydaných publikací z této oblasti se na konci padesátých let jaksi ustaluje, což svědčí o tom, že empiricistně koncipovaná mikrosociologie se tematicky vyčerpala a že další kumulace empirického materiálu nezavršená alespoň *pokusem o výstavbu obecnější teorie* se začala stále obecněji pokládat za málo užitečnou. Úsilí alespoň části marxistických sociologů je proto zejména v posledních letech stále výrazněji orientováno právě v tomto směru, ve směru výstavby mikrosociologické teorie, která by měla jednak ex post zdůvodnit a teoreticky interpretovat obrovský navršený empirický materiál, jednak zdůvodnit, *raison d'être* mikrosociologie vůbec. Aniž bychom se pouštěli do přílišných podrobností, lze již dnes obecně konstatovat, že toto úsilí nepřineslo ani zdaleka očekávané výsledky:

1. proti výstavbě mikrosociologie jako samostatné sociologické disciplíny byly vneseny závažné námitky, jež se vážou především k samotnému pojmu malé skupiny a obecněji ke klasifikačnímu principu („velikost“), na němž je tento klíčový koncept ustaven (Sorokin, Horowitz aj.);
2. úsilí o výstavbu mikrosociologické teorie nedospělo většinou dál než na úroveň klasifikačně typologickou a na úroveň pojmových analýz, přičemž se stále výrazněji ukazuje, že koncept malé skupiny je chápán výrazně nominalisticky;
3. pokusy o výstavbu obecné teorie Homansova či Hopkinsova typu evidentně ústí v sociologický psychologismus, jsou výrazně, jednoznačně a v Homansově případě dokonce programově redukcionistické;

1) J. N e h n ě v a j s a, *Sociometry*, Decades of Growth, Sociometry 1955, December, str. 93.

4. proti mikrosociologii byla vznesena řada námitek „mimovědní povahy“. Na jedné straně část jednoznačně apologicky orientovaných sociologů pokládá mikrosociologii za ideologicky málo nosný nástroj, který neobstojí v konkurenci teorií typu „jednotné industriální společnosti“, na druhé straně levicově či liberálně demokraticky orientovaní sociologové a publicisté (Horowitz, Gouldner, Goldmann, Whyte, ale i Sartre aj.) poukazují na to, že mikrosociologie se stala disciplínou, jejímž cílem není poznat, ale „ochočit“ (termín Goldmannův), že je ve svých důsledcích nástrojem manipulace člověkem.

Všechny tyto příznaky naznačují, že mikrosociologie je v rámci nemarxistické sociologie „na ústupu“, její krizový stav a charakter se dá stěží popírat a nepopírají jej ostatně ani ti, pro něž je mikrosociologie dokonce vlastní profesí (Golembiewski). Tuto diagnózu mikrosociologie byli marxističtí sociologové schopni stanovit ovšem dříve, než se latentní krize stala zjevným a nepopíratelným faktem (v SSSR Andrejevová, Parygin, Kuzmin, Bachitov, Kolominskij, v Polsku Kloskowská, v Maďarsku Hegedüs, v NDR Vorweg, Hiebsch, v Rumunsku Miha aj.). Na druhé straně však dochází ke zdánlivě paradoxnímu jevu: zatímco zájem o malé skupiny v západní sociologii postupně opadá a narůstá i kvantitativně vliv „teoretické“ orientace, v marxistické sociologii se problematika malých skupin různých typů stala problematikou svrchovaně aktuální, i když zdaleka ne klíčovou či převládající.

Je to dáno především společenskými potřebami, v neposlední době například intenzivně pocívanou potřebou rozpracovávat problematiku sociálního plánování. Není třeba zdůrazňovat, že marxistické studium malých skupin vychází ze zcela odlišných teoretických premis než buržoazní mikrosociologie (ať už je jakkoli vnitřně diferencovaná):

1. malé skupiny jsou chápány sice jako kvalitativně svébytné a specifické útvary (zejména pro výraznou intervenci faktorů psychologických a sociopsychických), jež jsou však primárně determinovány sociálními makroprocesy, širšími sociálními strukturami, jevy celospolečenské povahy;

2. malé skupiny nejsou chápány abstraktně, ale jsou (v teoretické reflexi) důsledně hierarchizovány podle stupně jejich blízkosti (či vzdálenosti) od základních a určujících sociálních procesů a struktur;

3. metodologicky tedy analýza malých skupin předpokládá respektovat důsledně jejich vazbu na celek společenského života tak, jak je teoreticky vyjádřen v základních premisách materialistického pojetí dějin;

4. konečně z hlediska společenské funkce není studium malých skupin samoučelné (i když se marxistické sociologické myšlení a zejména empirický výzkum tu a tam nevyhnuly jisté módnosti), ale je vždy spjato s aktuálními potřebami řízení a ovlivňování základních společenských

procesů při důsledném odmítání manipulativních prvků, jež praktická aplikace studia malých skupin může alespoň implicitně obsahovat.

Myslím, že potud není mezi marxistickými sociologií rozporů.²⁾

K diskusím a rozporům může docházet a dochází v oblasti takřkajíc „čistě technické“: nelze totiž popřít fakt, že nemarxistická mikrosociologie rozvinula celý arzenál výzkumných technik, o jejichž použitelnosti v rámci marxistické metodologie může být veden spor. Existuje stále ještě rozpor mezi verbálním přiznáním nezbytnosti teoretické a obecně metodologické analýzy výzkumných technik rozpracovaných na bázi nemarxistické sociologie a jejich „rutinní“, mnohdy bezmyšlenkovitou aplikací „v terénu“.

Cíl této studie je tedy dvojitý: 1. na základě deskripce vybraných „klasických“ mikrosociologických technik provést jejich konkrétně metodologické zhodnocení a 2. ukázat průnik teoretických premis do konkrétních metodik, který může vést k řadě řešení, interpretačních chyb a ve svých důsledcích může řadu empirických výzkumů právě z hlediska marxistické sociologické teorie fakticky znehodnocovat. Současně chci ukázat, jak se krizový stav mikrosociologie projevuje i v oblasti zdánlivě málo diskutované, totiž v oblasti konkrétní metodickotechnické výbavy sociologie malých skupin.

1. TYPOLOGIE VÝZKUMNÝCH TECHNIK

Význam metodologické vybavenosti soudobé mikrosociologie nelze pominout už proto, že 1. mikrosociologické techniky jsou v mnoha ohledech odlišné od „standardních“ výzkumných postupů, 2. jsou použitelné jen v mikrosociologickém kontextu a zobecnění získaná na jejich základě jsou tedy nepřenosná na jiné, kvalitativně odlišné sociální celky (zejména makrostrukturální útvary nejrůznějších typů) a 3. jsou situována na pomezí sociologie a sociální psychologie, takže na nich lze demonstrovat „interdisciplinární“ charakter sociologie malých skupin.

Metodologický přístup ke studiu struktury a fungování malých skupin je podmíněn především tím, zda si klademe otázky týkající se pozice, role, funkce atd. *jedinců* ve skupině, nebo zda předmětem našeho zájmu jsou *malé skupiny* jako relativně samostatné sociální útvary. První přístup je typicky sociálně psychologický a vyžaduje pak aplikaci dalších *psychologických* postupů orientovaných k deskripci osobností, jež jsou na skupinovém životě angažovány, druhý přístup je spíše *sociologický* a vyžaduje

²⁾ Pregnantně a na vysoké metodologické úrovni je problém vyložen ve stati G. M. Andrejevové *O problematice vztahů mezi mikrosociologií a makrosociologií*, Soc. časopis 1, 1971.

respektování začlenění skupiny do širších sociálních struktur, a tedy i použití dalších specificky sociologických postupů. Výzkumné techniky, jež jsou předmětně orientovány na malé skupiny, však umožňují oba pohledy — získaná data, jak ukážeme, lze interpretovat buď s důrazem na osobnost, nebo s důrazem na skupinovou strukturu a skupinové procesy.

Od poloviny 30. let našeho století byl řadou badatelů (Lewin, Moreno, Bales, Whyte aj.) vypracován soubor technik, jež lze shrnout do dvou základních typů:

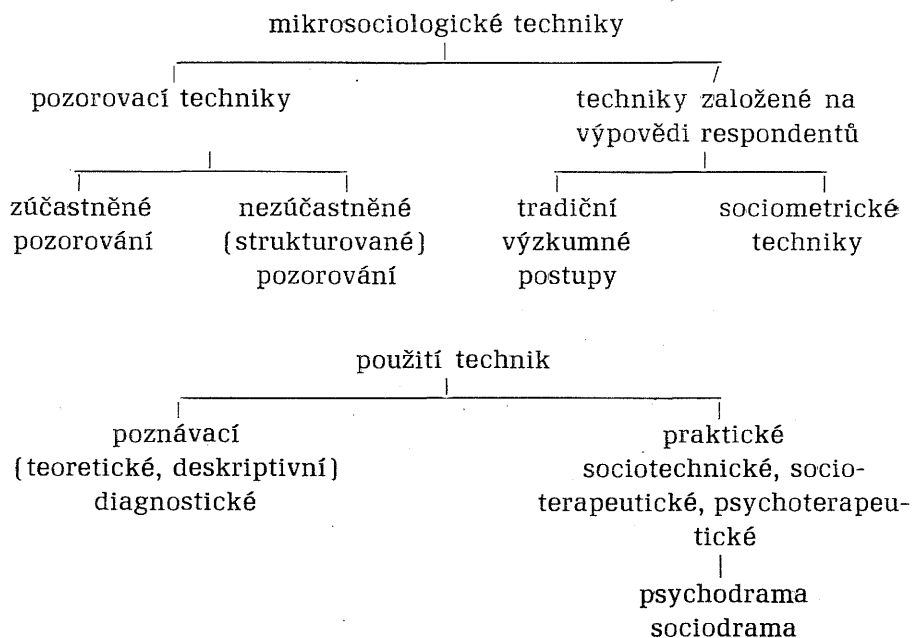
1. *techniky pozorovací*, jejímž předmětem je *faktické chování členů skupiny* v přirozených nebo laboratorních podmínkách a které se realizuje tak, že pozorovatel je buď přímo členem skupiny, nebo alespoň účastníkem skupinových činností (zúčastněné pozorování), anebo tak, že pozorovatel je mimo skupinu, jejíž činnosti pozoruje zvnějšku (nezúčastněné, vnější pozorování);³⁾

2. *techniky „výpovědi o sobě“*, tj. techniky založené na výpovědi členů skupiny o skupině, jejích charakteristických znacích, činnostech, problémech, normách apod., ale i o vlastní pozici respondentů ve skupině a jejich vztazích k ostatním, o vlastních představách o vzájemných vztazích členů skupiny atd. Do této kategorie výzkumných technik patří ovšem všechny tradiční výzkumné postupy, jako je interview, použití dotazníku, anketa atd., pro studium malých skupin však mají mimořádný význam především tzv. *sociometrické techniky*, jejichž předmětem je studium interpersonálních, především však socioemocionálních vztahů mezi členy skupiny.

Oba druhy technik mohou být použity — ostatně jako v podstatě všechny sociologické výzkumné postupy — jednak k *cílům poznávacím*, tedy deskriptivním a teoretickým, přičemž v mikrosociologických souvislostech, kde jde v neposlední řadě o „sociální zdraví“ individua, se mluví také o „diagnostických“ funkcích, jednak k *cílům praktickým*, sociotechnickým, a tedy i „socioterapeutickým“. Prakticky významné, bezprostředně terapeuticky použitelné techniky jsou pak zejména tzv. *sociodrama* a *psychodrama*, jejichž poznávací význam je však ze sociologického (nikoliv ovšem psychiatrického) hlediska přiměřeně omezený. Všechny vyjmenované techniky jsou vzájemně nezastupitelné, protože umožňují popsat z odlišných hledisek různé stránky sociálního života v malých sociálních skupinách.

Klasifikaci mikrosociologicky orientovaných technik tedy můžeme zobrazit takto:

³⁾ Někteří autoři mluví o nestrukturovaném a strukturovaném pozorování (srv. C. Selitz, M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*. New York 1966.

2. ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

Technika zúčastněného pozorování, jež rozhodně není příliš běžným postupem, byla poprvé v širší míře použita a detailněji popsána americkým sociologem Wiliamem F. Whytem (1943, 1951), který ji aplikoval při výzkumu tzv. pouličních společenství (street corner societies), skupin výrostků v nejchudších čtvrtích Bostonu. Whyte, samozřejmě se souhlasem svých nadřízených, se na čas stal „členem“ těchto zčásti chuligánských skupin, žil mezi nimi, zúčastnil se jejich činností, her, stravoval se s nimi atd. a byl tedy, po jisté době, přijat „mezi ně“, ačkoliv členové skupin věděli, že jde o vysokoškoláka, který se „zajímá o život chudých Američanů“. Whyte sám o této své „schizofrenní“ pozici, v níž se slučovala role výzkumníka s rolí člena pouličního gangu, napsal: „Je dobré hrát roli napůl rozdělenou — zúčastnit se společenských činností, hrát s míčem, společně jíst a pít atd., přičemž vás stále berou jako člověka, který se zajímá o výzkum. To samozřejmě neznamená, že můžete lidi přerušit uprostřed hry nebo vzápětí po ní, abyste získali nějaká vysvětlení o jejím průběhu, to neznamená diskutovat o věci, hned jak je po ní. Pozorovatel se musí snažit dosáhnout toho, aby takové diskuse byly přijaty, ba dokonce přivítány... Nežádali po mně, abych se choval jako oni, ale bylo

důležité, abych se zájmem reagoval na všechno, co dělají a o čem mluví.“⁴⁾ Whyte tedy nepoužil „čisté“ techniky zúčastněného pozorování, která v ideální podobě předpokládá jednak naprostou identifikaci s rolí člena sledované skupiny, jednak to, aby členové skupiny neměli dojem, že jsou předmětem pozorování.

Polský sociolog Kazimierz Doktór (1964) podobně jako někteří jiní sociologové západní při svém výzkumu průmyslového podniku Cigielski v Poznani pracoval několik měsíců jako soustružník, plnil pracovní normu zhruba na 140 % (obdobně jako ostatní dělníci), pracoval na tři směny, stravoval se v kantýně atd., takže byl na čas „plnoprávným dělníkem“. Materiál, který technikou zúčastněného pozorování získal, je svým způsobem sociologicky unikátní, protože zachycuje naprosto bezprostřední reakce dělníků na jejich sociální a pracovní podmínky, jejich postoje, hodnotové orientace, vzájemné vztahy atd.

A ještě jeden příklad — americký sociolog Ely Chinoy (1955) začal pracovat — s týmiž cíli jako Doktór — v jedné automobilce na běžícím pásu, ale po jednom měsíci zjistil, že sociologicky nic zajímavého vlastně nelze zjistit, a začal tedy vystupovat v roli výzkumníka, který pracuje běžnými sociologickými technikami, nikoliv tedy technikou „zúčastněného pozorování“. Jaké přednosti a nedostatky, o nichž nepřímo vypovídá zkušenost profesora Chinoye a o nichž se zmiňuje i Doktór, technika zúčastněného pozorování má?

1. Technika zúčastněného pozorování se používá jako „protiváha“ mnohdy zkompromitovaných *dotazovacích a anketových postupů*, protože umožňuje plastičtější vhléd do života sledovaných skupin, a to i těch jeho stránek, jež bývají v dotaznících — přes všechnu ostražitost — zobrazeny nespolehlivě, nevalidně.

2. Některé sociální skupiny (např. právě uvedená „pouliční společenství“, gangy, sekty apod.) jsou vnějšimu pozorování i použití jiných, standardních výzkumných postupů prakticky nepřístupné. Použití techniky zúčastněného pozorování, jež je ovšem mimořádně náročné, tedy *otevívá určitou část společenského života bezprostřednímu sociologickému poznání*.

3. Technika zúčastněného pozorování je zaměřena na přímý popis a výklad faktického chování, tzn. *není závislá na výpovědích* o tom, co lidé dělají. V mnoha případech členové skupin nadto nejsou schopni verbálně zvat své postoje, názory, představy atd., jestliže jsou objektem sociologického výzkumu, ačkoliv to v každodenním životě běžně dělají. Interview a použití dotazníkových technik vždycky vytváří v jistém smyslu umělou

⁴⁾ D. Krech, R. Crutchfield, E. L. Ballachey, *Člověk v společnosti*. Bratislava 1968, str. 435.

situaci, v níž vznikají určité zábrany, projevují se snahy o autostylizaci apod., čemuž technika zúčastněného pozorování předchází. Lze ji totiž souhrnně definovat jako „výzkumný postup, v němž pozorovatel přebývá v určitém sociálním prostředí a sleduje výzkumné cíle. Pozorovatel je v bezprostředních, blízkých vztazích k pozorovaným a spoluúčast na jejich přirozeném životě mu poskytuje výzkumné materiály.“⁵⁾

Technika zúčastněného pozorování má však současně svá výrazná omezení a klade na výzkumníka mimořádné nároky.

1. Data získaná použitím techniky zúčastněného pozorování *nejsou statisticky reprezentativní*, protože výzkumník se může stát členem pouze jedné skupiny z celého souboru skupin téhož typu, přičemž skupina sama může být v některých ohledech atypická. Volba výzkumného objektu — konkrétní sledované skupiny — je mnohdy, jak upozorňuje Doktor, „věcí náhody“, zatímco volba organizačního celku, jehož je např. pracovní skupina součástí, je naopak věcí záměrného výběru. Toto dosti elementární konstatování má ovšem dva podstatné důsledky. Především implicitně znamená, že zúčastněné pozorování v sociologickém smyslu může být pouze a výhradně součástí širšího výzkumného záměru, širší výzkumné strategie a musí být zapojeno do kontextu dalších výzkumných technik. Použiju-li terminologie, kterou jsem zavedl na jiném místě,⁶⁾ má zúčastněné pozorování obdobnou pozici v systému studia malých skupin jako sociometrie: může být *vstupní operací* (může tedy fungovat jako velmi specifická varianta sondy) nebo *operací konkrétně validizační* (tzn. můžeme zjišťovat, zda zobecnění získaná jinými postupy platí i pro vybraný specifický případ). Za druhé, aniž bychom chtěli rozvíjet širší diskusi o reprezentativnosti v kontextu studia malých skupin, je třeba zdůraznit, že problém reprezentativnosti má právě zde velmi specifickou pozici podle povahy výzkumného úkolu. Některé výzkumy malých skupin, zejména pak výzkumy koncipované sociotechnicky, jsou takřka programově nereprezentativní, protože jejich cílem je na bázi zobecněného vědění o mechanismech fungování malých skupin popsat právě specifické rysy konkrétních skupin. Právě zde, a zdá se, že především zde, je zúčastněné pozorování funkční.

2. Validita získaných dat je značně ohrožena volbou výzkumné strategie a taktiky, tedy postupem, který výzkumník volí v procesu přípravy a realizace šetření. Výzkumník sám může podlehnout „*subjektivismu*“, a to zejména tehdy, jestliže se příliš emocionálně angažuje.

Známí metodologové W. J. Good a P. K. Hatt to ilustrují takto: „Místo

⁵⁾ Ch. J. M. S. Schwartz, *Problems in Participant Observation*, in: Amer. Journ. of Soc., 1955/4, str. 344.

⁶⁾ Srv. M. Petrušek, *Sociometrie*, Praha 1969.

aby výzkumník pozoroval, reaguje zlostně. Touží po dosažení prestiže a po pocitu vlastní hodnoty, místo aby pozoroval tužby tohoto druhu u jiných. Soucítí s neštěstím jiných, místo aby zkoumal jeho příčiny a důsledky. A co více — tak, jak si osvojuje „správné chování“, začíná je chápat jako natolik zřejmé, že se mu zdá zcela přirozené, takže nevěnuje pozornost řadě jednotlivostí. Jsou pro něj tak všední, že nejsou ani pozornosti hodny.“⁷⁾

Všechna tato nebezpečí vyplývají obvykle z vysokého stupně identifikace s rolí, kterou na sebe bere výzkumník. Právě proto (ale pochopitelně i z jiných důvodů) např. kulturní antropologové, kteří žijí mezi „objekty“ svých studií, volí cestu „částečně zúčastněného pozorování“, tzn., že se sice nesnaží (protože mnohdy ani nemohou) být „organickou součástí“, skutečnými právoplatnými členy skupiny, současně však nedávají najevo, že skupina je vlastním objektem jejich pozorování: vystupují tedy v rolích botaniků, archeologů apod., nikoliv však v rolích antropologů či sociologů. Zdá se, že jedním z motivů jisté dramatizace významu zúčastněného pozorování je obava z intervence pozorovatele do přirozené situace: přítomnost pozorovatele podle některých metodologů v neúnosné míře mění přirozenou situaci v situaci uměle experimentální! Poslední zjištění však naznačují (a jsou pro ně dobré zejména psychologické důvody), že vliv intervence pozorovatele, který stojí „mimo situaci“, je přeceňován, že je přeceňován fakt, že pozorovatel je „součástí měřicího nástroje“. Kerlinger⁸⁾ oprávněně poukazuje na to, parafrázujeme-li jeho konstatování, že lidé se sice mohou chovat poněkud odlišně, jsou-li pozorováni, ale nemohou se chovat tak, jak se chovat neumějí. Ale nejen to. Lze mít za prokázáno, že „jedinci i skupiny se rychle adaptují na přítomnost pozorovatele a jednají tak, jak by obvykle jednali“, takže záleží spíše na tom, aby pozorovatel nezbuzoval pocit posuzování a hodnocení — pak je „pozorovatel jako ovlivňující podnět většinou anulován“.⁹⁾

3. Předpokládá-li výzkum naopak jednoznačnou *identifikaci s rolí* člena skupiny, čemuž se mnohdy nelze vyhnout, vyžaduje zúčastněné pozorování poměrně dlouhou přípravnou fázi a adaptační dobu. Někteří autoři se domnívají, že adaptace na roli „řadového dělníka“ trvá dokonce zhruba tři roky! Realizace nové role totiž předpokládá

- a) vysoký stupeň aktivity v činnostech skupiny,
- b) jistou citovou identifikaci s členy skupiny,
- c) minimální distanci mezi pozorovatelem a pozorovanými,

⁷⁾ W. J. Good, P. K. Hatt, *Methods in Social Research*. New York 1952.

⁸⁾ F. N. Kerlinger, *Základy výzkumu chování*, Praha 1972, str. 491.

⁹⁾ Tamtéž, str. 492.

- d) výrazně konformní postoje ke skupinovým normám (alespoň v počáteční fázi „členství“ ve skupině),
- e) přiměřený jazyk, mnohdy tedy dialekt, slang apod.,
- f) dostatečný stupeň informovanosti o skupině apod.

Základním problémem zúčastněného pozorování je tedy efektivita této techniky — zda totiž získané výsledky jsou úměrné požadavkům, jež je nutno splnit, aby vůbec jaká sociologicky relevantní data mohla být získána.

4. Konkrétně technickým problémem je *pořizování zápisů* o pozorování, jež nemůže být současné se sledovanými ději a procesy: odklad zápisu pochopitelně vede k zapomínání určitých jednotlivostí, jež mohou být — dlouhodobě nazíráno — podstatné, zápis sám si vynucuje určitou selekci mezi pozorovanými jevy, takže i v této fázi šetření figuruje *nebezpečí subjektivního přístupu*.

Vcelku se tedy oprávněně mluví o technice zúčastněného pozorování jako o „umění“ — získaná data mají pak ve většině případů spíše ilustrativní než důkazovou funkci. Nelze však pominout, že dlouhodobost pozorování umožňuje získat daleko komplexnější informace, než jaké může poskytnout sebedešší dotazník, že výzkumník určitým činnostem rozumí v jejich bezprostředním sociálním kontextu a v neposlední řadě může validizovat tvrzení a výpovědi, jež členové skupin uvádějí v dotaznících a rozhovorech. Použití techniky zúčastněného pozorování, jakkoliv má svá významná omezení, je tedy alespoň částečně funkční, i když ne zcela běžné. Dodává sociologické informaci pečeť bezprostřednosti a přímého kontaktu se společenským životem.

3. ANALÝZA INTERAKČNÍHO PROCESU

Z celé řady dalších pozorovacích postupů budeme věnovat pozornost pouze jedné — té, která je specifická právě pro mikrosociologická šetření a mimo jejich rámec je nepoužitelná. Jde o techniku, kterou rozpracoval ve čtyřicátých letech a publikoval v roce 1950 americký sociolog Robert F. Bales, o techniku známou pod názvem *analýza interakčního procesu*. Technika byla vyvinuta původně v laboratorních podmínkách, dnes však, jak shodně konstatují Newcomb i Kerlinger, jde o postup, který je alespoň v principu použitelný pro jakýkoliv soubor interagujících osob.

Technika interakčního pozorování nám současně může posloužit jako prototyp technik, v nichž pozorovatel stojí mimo skupinu, jichž byla v posledním desetiletí rozpracována (především však v souvislostech psychologických) celá řada.¹⁰⁾

¹⁰⁾ Podrobněji srv. F. N. Kerlinger, c. d.

Technicky se analýza interakčního procesu provádí takto:

1. Předmětem analýzy je *nepříliš početná skupina osob*, jež je obvykle v situaci, kdy *řeší nějaký určitý problém* (proto se mluví o tzv. problem solving groups), tedy skupina diskutujících studentů, komise při jednání, koncilium, výbor nějaké organizace, porada pracovní skupiny apod.

2. Při analýze interakčního procesu *nejde o konkrétní obsah komunikace*, nýbrž o *interpersonální chování* v procesu komunikace. Konkrétně řečeno — výzkumníka aktuálně nezajímá, jaký problém je předmětem diskuse, jaké návrhy, dotazy, připomínky atd. byly v diskusi předneseny a v jaké obsahové řešení diskuse vyústila, nýbrž to, jak se jednotliví členové v průběhu diskuse chovají. Někdy se proto mluví o „formální charakteristice“ interakčního procesu, čímž se má na mysli právě abstrakce od obsahu komunikačních aktů.

3. Za *jednotku pozorování* je zvolen „nejmenší rozlišitelný prvek verbálního nebo neverbálního chování“¹¹⁾ což konkrétně znamená, že jednotkou pozorování je buď jednoduchá věta, nebo „rozfázovaná“, rozčleněná věta složitá, jakož i neverbální chování — gesta, mimika, vzdechy, projevy nervozity, neklidu, slovně nevyjádřený nesouhlas, antipatie atd.

4. Každý pozorovaný akt je zařazen do jedné z dvanácti kategorií *kategoriálního systému*, který je — podle Balese — logicky vyčerpávající, tzn. že každý akt je zařaditelný a jednotlivé kategorie jsou pozitivně definovány, že tedy žádná z kategorií není zbytková (typu „ostatní projevy chování“). Balesův kategoriální systém má pak tuto konkrétní podobu:

A. *Emocionálně kladné reakce*

1. projevuje solidaritu, zvyšuje status jiných, pomáhá, odměňuje
2. uvolnění napětí, žertuje, směje se, projevuje zadostiučinění
3. souhlasí, pasívně přijímá, má porozumění, přizpůsobuje se

B. *Reakce na řešení problému — odpovědi*

4. dává návrh, usměrnění, se zřetelem na autonomii jiných
5. formuluje mínění, hodnocení, analýzu, vyjadřuje cit, přání
6. dává orientaci, informaci, opakuje, objasňuje, potvrzuje

C. *Reakce na řešení problému — otázky*

7. žádá orientaci, informaci, opakování, potvrzení
8. žádá názor, hodnocení, analýzu, vyjádření dojmu
9. žádá návrh, usměrnění, možné způsoby činnosti

D. *Citově negativní odpovědi*

10. nesouhlasí, pasívně odmítá, je formální, odmítá pomoc jiným

¹¹⁾ R. F. Bales, *Interaction Process Analysis*, New York 1950.

11. vykazuje napětí, žádá o pomoc, „odtahuje z bojiště“
12. projevuje antagonismus, znehodnocuje status jiných, prosazuje sám sebe, obhajuje se

Kategorie zařazené do oddílu A a D se vztahují k socioemocionální sféře skupinové aktivity, kategorie zařazené v oddílech B a C se váží na úkolovou aktivitu — na „řešení problému“.

5. Východiskem *záznamu* je očíslování členů skupiny (1, 2, 3, ... n), skupina sama se označí O. Každý jednotlivý akt se pak zaznamená např. takto (/6/ 1—0), tedy člen skupiny číslo jedna orientuje skupinu (0), tedy realizuje akt, jenž zařazujeme do 6. kategorie.

Poznamenejme, že záznam, pokud se provádí pomocí tužky a papíru, vyžaduje zkušeného a vycvičeného pozorovatele. Aby se předešlo technickým chybám vznikajícím z chyb v zápisu, byl vyvinut tzv. interaction recorder, přístroj, který interakční akty přesně zaznamenává a současně zpracovává.

Položíme si nyní otázku — jaké informace o skupině můžeme na základě interakčního pozorování získat? Není analýza interakčního procesu přece jen příliš formální záležitostí a spíše akademickou hříčkou než užitečným nástrojem sociologického poznání?

Analýza tzv. interakčního profilu poskytuje tři základní typy informací, z nichž první dvě se vztahují k charakteristikám skupiny, poslední k charakteristikám interagujících jedinců.

1. Záznam interakčního procesu umožňuje zkonstatovat tzv. *interakční profil skupiny*, tzn. zjistit, které kategorie interakčních aktů jsou ve skupině nejfrekventovanější a které se naopak objevují v podstatně menší míře, případně zcela chybí. Dále lze zjistit (právě z interakčního profilu skupiny), zda jde o skupinu, v níž převládá emocionální uspokojení, nebo naopak nespokojenost. Frekvence čtyř kategorií interakčních aktů to dostatečně jasně ilustruje:¹²⁾

Kategorie	Skupina spokojených	Skupina nespokojených
3. Souhlas	24,9	9,6
4. Dává návrh	8,2	3,6
7. Žádá orientaci	1,7	5,7
10. Nesouhlas	4,0	12,4

¹²⁾ T. M. Newcomb, R. H. Turner, P. E. Converse, *Social Psychology*, New York 1965, str. 556.

2. Lze sledovat *jednotlivé fáze řešení problému* jak při jedné, tak v řadě po sobě následujících schůzek a formulovat určité pravidelnosti „řešení problému“. Bales to prozatím formuluje tak, že „proces začíná kvalitativně relativním důrazem na pokusy řešit problém orientace (co to je), pokračuje pokusy řešit problémy hodnocení (co si o tom myslíme) a konečně vyúsťuje v řešení problémů kontroly (co s tím budeme dělat). Současně s těmito přechody klesá relativní frekvence jak negativních, tak pozitivních reakcí“.¹³⁾ Formulace těchto a podobných obecných tvrzení může mít — přinejmenším perspektivně — jistou poznávací i praktickou cenu, třebaš momentálně neznějí příliš převratně.

3. Na základě interakčního pozorování lze zjistit *konkrétní příspěvek jednotlivých členů skupiny* k řešení problémů, lze přesně změřit jejich aktivitu, v případě vůdců lze usuzovat na typ vůdcovství ve skupině.

Shrneme-li, technika interakčního pozorování může badateli poskytnout soubor informací o formálních charakteristikách interakčního procesu v malé skupině za specifických podmínek. Z tohoto obecného hodnocení však vyplývají zcela zřejmá metodologická, ale i teoretická omezení.

1. Základním problémem je, zda je vůbec možné či sociologicky vzato přípustné v úplnosti *abstrahovat od obsahu diskuse*, zda tato výchozí direktiva — měřeno požadavky marxistické obecné metodologie — narušuje princip konkrétního přístupu k malé skupině. Jsem přesvědčen, že taková abstrakce je nejen možná, ale i funkční, jestliže jsme si však důsledně vědomi tematického, problémového omezení techniky samé: technika nemůže poskytnout jinou informaci než tu, k jejímuž získání byla vytvořena. Spor však může být veden o relevanci takové informace.

2. Na podporu stanoviska, že informace získané aplikací interakčního pozorování jsou *málo sociologicky relevantní*, mluví to, že zobecnění, k nimž se prozatím dospělo, jsou buď až příliš banální, nebo příliš neurčitá. Zdá se mi však, že možnosti určitých generalizací týkající se interakčních profilů individuů a skupin zdaleka nejsou vyčerpány a že dokonce existují určité možnosti sociologicky závažných predikcí, jež se vztahují k interpersonálnímu chování v problémové situaci.

3. Absolutní většina výsledků, jež jsou k dispozici na základě aplikace této techniky, pochází z *laboratorního prostředí*, přenos získaných zobecnění na „přirozené skupiny“ tedy může být a je sporný. Technika musí být prověřena důsledným a mnohonásobným používáním v přirozených podmínkách, což je úkol, na němž ovšem řada současných badatelů (včetně některých našich) pracuje.

4. Nejostřejší kritiku Balesova postupu vnesl P. Sorokin, který v něm

¹³⁾ R. F. Bales, *Some Uniformities of Behavior in Small Social Systems*, in: G. E. Swanson, et al., *Readings in Social Psychology*, New York 1952, str. 157.

vidí zosobnění všech zel soudobé mikrosociologie — pseudoexaktnost, oslnění formálními postupy, snahu vydávat banality za sociologické objevy, kvantogrenii atd. Necháme-li stranou emocionální patos, zůstává především námitka, že *kategoriální systém Balesův je umělý a vágní*: „Kategorie ‚dává návrh‘ a ‚dává orientaci‘ jsou tak podobné, že jenom nějakou nadpřirozenou intuicí lze zjistit jasný rozdíl mezi nimi . . .“¹⁴⁾

Také základní jednotky pozorování — jednotka řeči a jednotka činnosti — jsou podle Sorokina definovány neurčitě. Bales je si ovšem vědom toho, že záznam neverbálního chování je mimořádně obtížný, a proto doporučuje zaznamenávat vedle výrazných neverbálních projevů všechny ostatní neverbální projevy alespoň každou minutu. I když Sorokinova námitka, že *technika patrně není zcela reliabilní* (tzn., že dva nezávislí pozorovatelé mohou kódovat týž akt do odlišných kategorií) je zcela odůvodněná, bylo by snad předčasné z důvodů, jež jsme uvedli, vzdávat se tohoto dílčího metodologického nástroje dříve, dokud nebude po všech stránkách metodologicky a teoreticky prověřen. Z naší charakteristiky balesovské metodologie však současně vyplývá jiný, odlišný závěr: právě osudy interakčního pozorování dokládají krizový stav mikrosociologie. Badatelé v této oblasti byli sice schopni alespoň v některých ohledech odstranit „vady krásy“, jež způsobovaly nízkou reliabilitu, teoretická zobecnění však zůstali evidentně dlužni. Někteří západní autoři si nadto stěžují, že zcela chybí srovnávací materiál z „východních zemí“, kde — jak patrně právem předpokládají — interakční profily mohou vykazovat řadu specifických rysů. To je ovšem zajímavá a metodologicky inspirující výzva. Pouze důslednou teoretickou analýzou a konkrétně výzkumnou prověrkou uvedené techniky však můžeme dospět k jednoznačné odpovědi na otázku, zda balesovská technika, jejíž „vysuzovací možnosti“ (jak říká Kerlinger) jsou ovšem nízké, může po úpravách a modifikacích posloužit jako užitečný nástroj i sociologii marxistické.

4. SOCIOMETRICKÝ TEST

Daleko nejběžněji používanou výzkumnou technikou orientovanou k malé skupině je nepochybně sociometrický test. Popis technické realizace testu by na tomto místě byl nadbytečný, protože jde o techniku dostatečně známou a nejednou popsanou. Můžeme se proto omezit jen na několik obecnějších poznámek, které se dotýkají spíše interpretačních aspektů výsledků testu a jeho teoretických předpokladů, kde stále ještě

¹⁴⁾ P. Sorokin, *Mechanistic School*, in J. S. Roucek, *Contemporary Sociology*, New York 1958, str. 1156.

mezi marxistickými sociology a sociálními psychology dochází k určitým nedorozuměním a nejasnostem.

1. Nejednou bylo konstatováno, že příčiny obrovského rozšíření a až nepřiměřené popularity sociometrického testování lze shledávat především v tom, že jde o techniku neobyčejně jednoduchou jak ve fázi sběru dat, tak ve fázi jejich interpretace, a dále v tom, že sociometrická data, ať už jsou prezentována jakkoliv, jsou vždycky určitým způsobem „atraktivní“. Tento fakt sám může techniku znehodnocovat ovšem pouze dotud, pokud je aplikovaná nekvalifikovaně (jak se ostatně nejednou děje), nemůže ji však tak říkajíc celkově diskvalifikovat. Mám však za to, že jedním z implicitních *sociologických motivů* rozsáhlého používání sociometrických technik byl především fakt, že sociometrická data byla interpretována jako výpověď o *skupinové struktuře*, že tedy jejich význam byl nepřiměřeně absolutizován. Pojednal jsem o věci na jiném místě a nemám, co bych k základní tezi, že *sociometrický test měří pouze a výhradně sociopreferenční vztahy a nic jiného* (ale že v tomto ohledu je současně nezastupitelný), věcně dodal.

Zajímavým způsobem k tomuto problému přistupují v poslední době Hiebsch a Vorweg, kteří rozlišují kooperační strukturu skupiny, komunikační strukturu a strukturu vzájemných hodnocení (preferencí). Píší: „V této souvislosti se pokusíme prozkoumat zvláštní druh těch důsledků kooperace, které se označují jako „skupinová struktura“. Komunikační a rozhodovací vzorce reprezentují určité strukturní aspekty skupinových jevů. Z psychologického hlediska to však nejsou aspekty podstatné, ačkoliv pro úspěšnou kooperaci mají též význam jako skupinová struktura. Soustředíme se tedy na skupinovou strukturu jako na centrální psychologický problém kooperace. Skupinová struktura se v tomto smyslu týká zafixovaných hodnocení určitých vztahů mezi individui („vzorce“ hodnocení“). Vzorce hodnocení znamenají především způsob, jak se členové skupiny hodnotí jako partneři pro kooperaci. Teprve v druhé řadě se týkají rozšíření těchto hodnocení i na oblasti, jež se ke kooperaci nevztahují, a na osobnosti obecně.“¹⁵⁾

Na první pohled se může zdát, že jde o vcelku běžnou absolutizaci preferenční struktury, která „zastupuje“ skupinovou strukturu, jež je svou povahou polydimenzionální, alespoň operacionálně. Ve skutečnosti ovšem Hiebsch a Vorweg (a v tomto ohledu na věc upozornil daleko dříve Kolominskij) akcentují to, že preferenční struktura je odvozena z kooperačních aktivit a mimo ně nemá reálný smysl. To je ovšem principiálně marxistický přístup, i když je zřejmé, že oba autoři jsou si dobře vědomi

¹⁵⁾ H. Hiebsch, M. Vorweg, *Einführung in die Sozialpsychologie*, cit. podle ruského vydání, Moskva 1972, str. 267.

toho, že právě psychologická interpretace sociometrických dat má svá specifika.

U nás věcně v zásadě obdobně přistupuje k problému V. Doležal, který ve studii *Sociometrie v penologii*¹⁶⁾ z roku 1970 však sociometrii definuje jako „způsoby zjišťování a zkoumání vzájemných sociálních vztahů a postojů uvnitř malé společenské skupiny za použití kvantitativních hledisek a metod“. Zdá se mi, že právě takové pojetí sociometrie alespoň implicitě umožňuje ony neoprávněné generalizace, o nichž uvažujeme. Doležal skutečně (logicky ovšem zcela konzistentně) pak chápe prakticky všechny techniky orientované k malé skupině jako sociometrické: věcně se tím sice mnohorozměrnost skupinových struktur respektuje, terminologicky se však dochází k evidentní konfúzi. Zdá se mi tedy užitečné setrvat na pojetí sociometrie jako techniky studia sociopreferenčních vztahů.

2. Předmětných omezení sociometrie jsou si ovšem vědomi i někteří realističtější uvažující nemarxističtí sociologové, kteří se v zásadě shodují v tom, že „sociometrická technika může být validní a reliabilní operací k odvození informací o dyadických vztazích, neřeší však problémy studia skupin“.¹⁷⁾ Toto konstatování zakládají především na tom, že v samých základech sociometrie leží výrazně nominalistické pojetí skupiny — přesně tak, jak to říká Moreno sám: „Skupina je pouze metaforou a sama o sobě neexistuje, její aktuální obsah tvoří vzájemně spjatá (interrelated) individua, která ji skládají, nikoli ovšem jako soukromé osoby, ale jako reprezentanti téže kultury“.¹⁸⁾ Sociometrický test skutečně svým základním kladením otázky „rozbíjí“ skupinu jako specifický sociální útvar na soubor integrujících (přesněji — „vzájemně se vybírajících či hodnotících“) individuí a této skutečnosti si musíme být při koncipování šetření a interpretaci dat důsledně vědomi.

Existují ovšem pokusy rozlišit například tři úrovně či tři rozměry sociopreferenční struktury, jimiž by se interpretační možnosti alespoň rozšířily. Například F. Kraupl Taylor navrhl rozlišovat a) tzv. dyadický rozměr, b) celoskupinový rozměr (public dimension), který se týká jevů ve skupině jako celku a jenž se postihuje, jestliže jsou členové skupiny požádáni, aby seřadili ostatní členy podle jejich popularity ve skupině jako celku, a konečně c) tzv. autistický rozměr, který je v zásadě operacionálně definován Tagiuriho multirelační analýzou.¹⁹⁾

¹⁶⁾ Jde podle mého soudu o vůbec nejhodnotnější informativní studii, která u nás o sociometrii vyšla. Byla bohužel publikována v interním materiálu Generální prokuratury ČSSR, takže není běžně dostupná.

¹⁷⁾ R. T. G o l e m b i e w s k i, *The Small Group, An Analysis of Research Concepts and Operations*, Chicago 1962, cit. podle vyd. 1969, str. 63.

¹⁸⁾ Cit. podle G. G u r v i t h, *Microsociology and Sociometry 1949*, February - August 1949, str. 16.

¹⁹⁾ Podle Golembiewski, c. d., str. 58.

Ani tímto věcným rozšířením se ovšem základní problém neřeší, protože v samé podstatě sociometrického testu je dynamická relace a od ní nelze abstrahovat ani při „celoskupinové dimenzi“. Upozorňuji na tuto okolnost nikoliv proto, že by tím byl eo ipso sociometrický test sociologicky diskvalifikován, ale proto, aby si *právě sociolog* byl vědom jeho teoretických a metodologických omezení.

3. Řada problémů, jež zde pro nedostatek místa nemůžeme věcně řešit, se váže na konstrukci sociometrických indexů a jejich interpretaci. Obecně jde o to, že sociometrické indexy jsou *ad hoc konstrukcemi*, a nikoliv operacionálními definicemi teoretických pojmů. Na tomto konstatování, jež lze poměrně snadno doložit (exemplárně by posloužil pojem skupinové koheze či soudržnosti), bohužel musíme setrvat. Zdá se mi tedy, že proces marxistické reinterpretační sociometrie, k němuž bylo dáno mnoho impulsů, se bude muset perspektivně ubírat asi opačnou cestou než doposud. Jestliže jsme doposud spíše shledávali vnitřní omezení sociometrie a zužovali sféru její aplikability, bude perspektivně asi efektivnější postupovat od rozvinutější marxistické teorie skupin, k jejíž základní kategoriální a konceptální výbavě budeme postupně hledat adekvátnější měřicí nástroje. Jedině tak může být sociometrie přiměřeně situována do kontextu marxistické sociologické metodologie a může se stát efektivním, protože solidně a systematicky teoreticky reinterpretovaným, výzkumným nástrojem.

5. PSYCHODRAMA, SOCIODRAMA A „HRANÍ ROLÍ“

Procedury, o nichž chceme nyní pojednat, nejsou — přísně vzato — specificky sociologickými procedurami, do kontextu našich úvah však patří alespoň ze tří důvodů: 1. jsou *organickou součástí sociometrie*, na jejíž sociologické aspekty jsme poukázali; 2. významnou složkou těchto procedur je *malá sociální skupina*, skupinové prostředí; 3. použití těchto postupů se alespoň v některých ohledech váže na *sociotechnické* funkce sociologie.

Idea *psychodramatu* vzniká u Morena v polemice s psychoanalytickými přístupy [poprvé byla formulována na počátku dvacátých let, do obecného povědomí však vstupuje až kolem let čtyřicátých], jež prý kladou příliš velký důraz na verbální chování pacienta, přeceňují roli psychiatra či psychoterapeuta, nedoceňují význam spontánnosti v osobnosti pacienta a do značné míry vydělují vyšetřovanou osobu z jejího sociálního prostředí. Moreno proto výslovně konstatuje, že „princip hry je cizím tělesem

v psychoanalýze a její plné uznání znamená kapitulaci všech psychoanalytických koncepcí a jejich záměnu novými.²⁰⁾

Předchůdce psychodramatu nachází Moreno i někteří další autoři (Czapów, Široký) v některých rituálních praktikách archaických národů, v obyčejích Indiánů Pomo, v klasickém řeckém dramatu, jež je prý prototypem „spontánního divadla“ a jeho důraz na primární i sekundární katarzi (tj. katarzi u herce a diváka) je psychodramatickému efektu velice blízký, ve středověkém náboženském divadle, v commedii dell'arte, u nás pak „z širšího hlediska lze spatřovat vystižení významu dramatických technik pro duševní hygienu i v našich lidových obyčejích“, jako je vynášení Smrtky, slavnostní průvody, scény s Mikulášem apod.²¹⁾

Rozlišení tří typů dramatických procedur — psychodramatu, sociodramatu a hraní rolí (role-playin) — je v jistém smyslu nesnadné, protože základní výchozí princip je ve všech případech identický. Moreno proto pracuje s termínem „psychodrama“ v širokém smyslu pro označení „všech výzkumných, terapeutických i pedagogických postupů, v nichž se používá spontánní dramatizace“.²²⁾ Někdy se však tyto procedury rozlišují, zejména pak psychodrama od sociodramatu. *Psychodrama* může být vymezeno jako „metoda hluboké analýzy lidského chování, jejímž cílem je odhalení interpersonálního podloží osobnosti“ dramatickou akcí.²³⁾ Při praktické realizaci psychodramatu bývá obvykle použito skupiny tzv. terapeutické komunity, dramatickou interakci však lze v jistých případech omezit na interakci dvou osob (pacient — terapeut), skupina je nadto vytvářena uměle pro terapeutické cíle a vždycky je v určitém smyslu formalizovaná. Centrálním objektem psychodramatu je individuum, zatímco u *sociodramatu* je jím skupina. „Podstatou sociodramatu je vazba mezi skupinami a jejich ideologiemi, např. konflikt mezi národnostními či politickými skupinami“.²⁴⁾ Skupiny, s nimiž se v rámci sociodramatu pracuje, jsou přirozené skupiny, jež si dramatickou akcí „vyjasňují“ příčiny vnitroskupinových konfliktů. Také kritéria efektivity u obou stupňů jsou odlišná: je-li jím v případě psychodramatu individuální terapeutický efekt, vyléčení nebo usnadnění léčby neurotického stavu, je jím u sociodramatu kolektivní aktivita skupiny, jež musí být po aplikaci dramatických procedur vyšší, než byla předtím. Zvláštní důraz při použití sociodramatu se pak klade na to, aby dramatická akce zahrnovala „situace zvláště důležité z hlediska většiny, ne-li všech členů skupiny... musí se týkat nějakých

20) J. L. Moreno, *Sociometrija* (rus. překl.), Moskva 1958, str. 139.

21) H. Široký, *Psychoterapie v sociálním poli moderního člověka*, in: *Československá psychologie* 1966/5.

22) J. L. Moreno, *Psychodrama II*, New York 1959.

23) G. a C. Czapów, *Psychodramata*, Warszawa 1969, str. 19.

24) J. L. Moreno, *Psychodramata II*, New York 1959, str. 91.

typických problémů rodiny, sousedské či rekreační skupiny nebo situace, jež jsou spjaty s výkonem povolání.²⁵⁾ Volba problému, jenž se má stát tématem psychodramatu nebo sociodramatu, je tedy mimořádně důležitá — a to nejen z hlediska možnosti tématu dramatizace, ale také proto, aby se procedura nestala „zábavnou“.

„Pojmu sociodrama a „role-playing“ se někdy také užívá jako synonym, ačkoliv i zde lze stanovit určité markantnější rozdíly. „Hraní rolí“ není především terapeutickou procedurou (tím se liší od psychodramatu), je spíše *technikou přizpůsobení se* na výkon určitých reálných činností a v tomto smyslu je blízké např. známým strategickým hrám, technice situačních zkoušek a jiných simulačních technik. „Hraní rolí“ se opírá teoreticky o tzv. socio-interakční pojetí osobnosti, kdy jedinec je nazírán jako „totalita rolí“, jež musí uskutečňovat ve svých interpersonálních kontaktech. Jedinec si však v průběhu běžného života a v rámci socializačních procesů může osvojit jen omezené množství rolí, ačkoliv řada konkrétních životních situací si vynucuje buď aktivní schopnost realizovat další role, nebo alespoň rozumět komplementární roli (komplementární roli je např. v případě role lékaře role pacienta, v případě role manžela role manželky atd.). Hraní rolí je tedy nástrojem uvědomělé přípravy na nové role jejich hraním mimo reálnou životní situaci. Skupiny, jež se pro „hraní rolí“ vytvářejí, jsou obvykle umělé, záměrně, cílevědomě vytvořené, aby efekt procedury byl maximální. Rozdíl mezi sociodramatem a „hraním rolí“ lze pak vymezit také tím, že v rámci „hraní rolí“ jde vždycky o individuální status-role, zatímco u sociodramatu spíše o situace, v níž figurují normy dvou nebo více skupin nebo kultur, jímž mají členové skupiny porozumět, vcítit se do nich, pochopit je.

R. B. Levy²⁶⁾ obecně — u všech použitých procedur — rozlišuje tři možné typy *dramatických zážitků*, jež jsou však u jednotlivých procedur zastoupeny v různém stupni a intenzitě: 1. osobní zážitek, který je podmíněn specifickými osobnostními charakteristikami účastníka dramatické akce a jenž dominuje právě u psychodramatu, 2. interpersonální zážitek, který se má projevit v omezení konfliktů v mezilidských vztazích a konečně 3. zážitek socializačně adaptační.

Dosavadní úvahu tedy můžeme shrnout do klasifikačního schématu, v němž jsou podtrženy některé specifické rysy jednotlivých procedur:

²⁵⁾ J. Warters, *Group Guidance. Principles and Practices*, New York 1960, str. 144.

²⁶⁾ R. B. Levy, *Psychodrama and the Philosophy of Cultural Education*, in: R. B. Haas, (ed.): *Psychodrama and Sociodrama in American Education*, New York 1949.

Typ dramatické akce	Centrální objekt	Dramatický zážitek	Skupinový kontext	Kritérium efektivity
psychodrama	individuum	osobnostní	umělá skupina, terapeutická komunita	individuálně terapeutický
sociodrama	skupina	interpersonální, socializační	přirozená skupina	skupinová kolektivní aktivita
„role-playing“	individuum	adaptační socializační	umělá skupina	adaptace na roli, nácvik aktivity, porozumění

Není naším úkolem popisovat technickou realizaci těchto procedur, zejména pak musíme pominout specificky medicínské aspekty psychodramatu (u nás se jimi zabývají např. Knobloch, Knoblochová, Kubička, Hausner, Doležal, Junová, Široký aj.), protože jsou mimo sféru naší kompetence. Shrneme však alespoň některé obecné požadavky, jež se na tyto procedury kladou.

1. Základním postupem ve všech uvedených procedurách je „*spontánní dramatizace*“, ačkoliv psychodramatických efektů (terapeutických, pedagogických, sociotechnických) lze mnohdy dosáhnout i na základě přesné instrukce pro dramatickou akci nebo dokonce přehráváním speciálně napsané „hry“. Musí však být dosaženo vysokého stupně zaangažovanosti aktérů, musí být tedy poskytnuta *informace o cílech dramatizace* a zejména pak provedena skupinová analýza „hry“. Není neobvyklé, že tatáž hra se několikrát opakuje buď s týmiž aktéry v těchže rolích, nebo při výměnách rolích.

2. *Volba rolí* může být buď samostatná, spontánní (aktéři si role vybírají sami) nebo může být předepsána. Prvního postupu používají např. francouzští psychodramatikové (Diatkine, Kestemberg aj.), druhého dosti rigorózně sám Moreno.

3. *Vedení skupiny* nesmí být autokratické, i když jde v případě psychodramatu o formalizovanou skupinu, protože to snižuje nebo dokonce znemožňuje dosažení dramatického efektu.

4. Dramatická akce se *nesmí stát zábavou*, tzn. musí se na základě přiměřené přípravy vyloučit jakékoli posměšky, zlehčování apod. Zvlášť aktuální je tato direktiva v případě „hraní rolí“, kde aktéři (např. v rámci přípravy manažerských kádrů) mají mnohdy sklon tento postup podceňovat, protože v něm vidí „dětské traktování vážného problému“.²⁷⁾

²⁷⁾ K. Davis, *Szkolenie simulacyjne*, in: A. Matejko, *Kierowanie kadrami pracowniczymi*, Warszawa 1966, str. 317.

Lze pochopitelně formulovat řadu dalších speciálních direktiv, jež však patří do oblasti specifické, odborné informace, nikoliv do sociologických souvislostí. Shrneme-li, pak psychodramatické postupy v širším slova smyslu jsou významné nejen z hledisek psychoterapeutických, ale i pedagogických, sociotechnických aj. Nejde dnes již o akademickou záležitost — těchto postupů se stále rozsáhleji používá v rámci profesionální přípravy řídicích hospodářských a politických pracovníků, diplomatů (akcent na „vcítění“ se do role potencionálního oponenta), ale i lékařů (důraz na efektivnější schopnost aplikace znalostí z dynamické a sociální psychologie, jakož i psychopatologie) — v pedagogice (např. přehrávání historických událostí), v reedukačním procesu (jde o metodu podstatné změny postojů, hodnotových orientací atd. u narušených jedinců). Poznamenejme konečně, že učí-li se jedinec novým rolím aktivní dramatickou akcí, pak je důraz položen nikoliv na ty komponenty role, jež jsou vyjádřeny „operačními schémata“ (schopnosti, vědomosti, zkušenosti, formální kvalifikace), ale na ty složky, jež mají motivačně emocionální funkci. Ani tento moment se ovšem nedá podcenit, bereme-li v úvahu, do jak složitého komplexu sociálních rolí, jež musí buď aktivně realizovat nebo na ně přiměřeně reagovat, je člen moderní společnosti včleněn. Vazba psychodramatických procedur jako praktických postupů mj. k nácviu „adaptivnějšího chování“ na některé teoretické premisy i empirické vědění moderní sociologie je tedy zřejmá, i když výchozí stimul byl spíše psychiatrický.

Zdá se, že ze všech ilustrativně vybraných mikrosociologických technik jsou právě psychodramatické a sociodramatické techniky nejméně diskutní, ačkoliv i ony nesly pečeť svého původu, zejména své vazby na spekulativní teoretickou koncepci Morenovu. Je to ostatně patrné z oněch známých ambiciózních výroků Morenových, podle nichž právě techniky dramatické akce se měly stát jedním ze základních nástrojů „restruktura“ a „revolucionizace“ světa. Konkrétní a systematická aplikace těchto postupů, jejich střízlivé používání a vyhodnocování získaných výsledků (jakkoliv ani zde jsme se nevyhnuli etapě jisté módnosti) je však postupně onoho spekulativního teoretického a konceptuálního nánosu téměř zbavilo. Jsem přesvědčen, že promyšlené používání dramatických postupů může přinést řadu bezprostředních pozitivních výsledků i v konkrétní hospodářské, politické a řídicí praxi. Jde však především o to, abychom se vyhnuli rutinizaci (což je něco podstatně jiného než požadavek vysoké profesionální úrovně) v jejich aplikaci a abychom se soustavně zamýšleli nad jejich širšími teoretickými a metodologickými souvislostmi. Tento požadavek, který kategoricky platí pro techniky pozorovací a sociometrické, by tedy neměl být opomenut ani v případě méně diskutních technik dramatických.

Methodological Research on Small Social Groups

Summary

The crisis of present-day bourgeois microsociology finds its reflection also in the field of sociological methodology, whose development was decidedly aided by the systematic study of small groups. In recent times Marxist sociologists, too, have devoted rather considerable attention to research on small groups, but their interest — in view of topical social needs (for instance, the development of social planning) — is centred primarily on those types of small groups that play the most significant role in the basic and determining social processes and structures. Although there exists a basic unity among Marxist sociologists as far as the starting point of theoretical premises of study on small groups is concerned, certain misunderstandings occur in the field of concrete methods, notably in assessing those research techniques that were elaborated in the framework of non-Marxist sociology (from outright rejection to a noncritical acceptance). The purpose of this article is, on the basis of a description of the selected typical research techniques, to carry out their concrete assessment and to show the penetration of theoretical premises into concrete methods. The article analyzes observation techniques, the sociometric technique and dramatic techniques that are typical for the field of microsociology. The author notes the advantages and limitations of participant observation and analysis of the interaction process, formulates several remarks on sociometric testing, typologizes and evaluates psychodrama, sociodrama and role playing. He comes to the conclusion that all these approaches can be used in the frame of Marxist sociology as long as they are devoid of connections to certain speculative assumptions of non-Marxist sociology (for instance sociometric approaches) and as far as they are consistently linked to the development of more general Marxist theories of groups.